

Олександр Галенко

ЗРАДНИКИ-ГЕРОЇ АБО УКРАЇНСЬКИЙ ІДЕАЛ ПОТУРЧЕНЦЯ

Чи було козацтво відповіддю на татарські набіги?

Людоловські набіги кримців та османців спричинили масові переміщення та втрати населення України XV–XVIII ст. Чисельність ясиру, що був вивезений з українських воєводств Речі Посполитої до Османської імперії, рахується на мільйони¹. Тому відповідь українського суспільства на цей виклик належить до центральних проблем історії України. Справді, постання українського козацтва, що є іншою центральною проблемою історії України, давно розглядається як відповідь на татарські набіги. Однак своєю популярністю дана гіпотеза завдячує не стільки доказовій аргументації – адже татарські набіги і

¹ Я. Дзира вирахував кількість полонених з України у XIII–XVI ст. за літописними звістками у півмільйона осіб. Див.: *Дзира Я. І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. Вип. 1. Київ, 1971. С. 83–102.* За підрахунками А. А. Новосельського Московія (до якої входила і Слобідська Україна) втратила через татарські набіги бл. 100 тис. осіб тільки за першу половину XVII ст. Див.: *Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Москва-Ленинград, 1948. С. 440–442.* А. Фішер оцінював щорічні втрати Російської імперії у 20 тис. осіб, спираючись на слова Катерини II. Див.: *Fisher A. Muscovy and the Black Sea Slave Trade // Canadian-American Slavic Studies. Vol. 6. 1972. № 4. P. 582, 593.* Польський історик Б. Барановський теж дотримувався думки, що кількість полонених, яких щорічно втрачала Річ Посполита, становила 20 тис., а загальні втрати за 1474–1694 рр. сягали 1 млн. Див.: *Baranowski B. Chłop polski w walce z Tatarami. Warszawa, 1952. S. 49.* Г. Іналджик ввів до наукового обігу дані османських фінансових документів Кафи, які зафіксували щорічну сплату ввізного мита на невольників, що привозилися з «країни війни», за 17,5 тис. осіб. Ця цифра не включала дані про ввіз невольників через інші ринки, такі як Очаків та Акерман. Якщо прийняти цю цифру за основу для розрахунків тільки за 150-літній період, починаючи з середини XVI ст., коли, за оцінкою Іналджика, Східна Європа була основним джерелом невольників для Османської імперії, загальна сума перевищить 2,5 млн. Див.: *İnalçık H. The Servile Labor in the Ottoman Empire // The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East-European Pattern / ed. A. Ascher et al. New York, 1979. P. 25–52.* Пізніше на підставі цієї цифри Г. Іналджик оцінив обсяг імпорту рабів зі Східної Європи до Османської імперії тільки у 10 тис. – *Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914 / İnalçık H., Quataert D. eds. Cambridge, Cambridge University Press, 1994. P. 285.*

досі залишаються недослідженими², скільки авторитетові її авторів як пропагандистів. Одним з її прибічників був М. Грушевський, який відводив козацтву роль головного захисника України від татарських набігів³. Цю ідею взяла на озброєння і радянська ідеологія, коли знадобилися виправдання переслідувань проти кримських татар у зв'язку з їхньою депортацією 1944 р. Тоді боротьбу з татарськими набігами було оголошено корінним питанням національного буття українського і російського народів⁴, і місія історіографії обмежилася хіба що доведенням «історичної необхідності» цієї боротьби. Брак переконливості такого підходу компенсувався спекулюванням на старих стереотипах ворога та створенням нових. Набіги почали називатися сучасними термінами «агресія» та «геноцид». Ці визначення й досі залишаються у вжитку істориків⁵.

Гіпотеза про організацію козацтва як відповідь на набіги, що вже сприймається як доведений факт, своєю популярністю завдячує не лише періодичній актуалізації націоналістичної парадигми, для якої є однією з центральних тем, а й характерові джерел. Основні аргументи вона отримує з політичних памфлетів, що походили з Речі Посполитої та Західної Європи другої половини XVI–XVII ст., автори яких у ситуації панічного страху перед османською експансією в Європу вбачали в козаках основних захисників. Іншим джерелом натхнення служили літературні та фольклорні пам'ятки, в яких, з одного боку, емоційно описувалися лиха набігів, тяжка доля невольників у полоні⁶, а з іншого – гіперболізувалися подвиги князів, шляхти та козаків у су-

² Стан досліджень підсумовано Я. Р. Дашкевичем у статті «Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема» в: Український археографічний щорічник. Нова серія, Вип. 2. Київ, 1993. С. 40–47. Про неспроможність оцінки татарських набігів як виключно воєнно-політичних акцій див.: Галенко О. Про татарські набіги на українські землі // Український історичний журнал. 2003. № 6. С. 52–67.

³ М. Грушевський вважав, що відсіч козаків татарським набігам сприяла колонізації степу. Див.: Грушевський М. Очерк истории украинского народа. Київ: Либідь, 1991. С. 155. Пор. інше узагальнююче твердження: «Велика дійсно заслуга козацька – відновлення заселення Східної України завдяки тому, що козацтво захистило її від татарських нападів». Див.: Грушевський М. Історія української літератури. Том VI. Київ: Обереги, 1995. С. 19.

⁴ Тезиси ЦК КПСС о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Москва, 1953.

⁵ Одним із ранніх прикладів вживання терміну агресія є спеціальна монографія: *Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков.* Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1961. – 271 с. Пор. твердження сучасного українського історика: «Під впливом кримської агресії промислова ініціатива простолюду ... помалу відступає на другий план, а на перше місце висувається боротьба з набігами». Див.: *Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України.* Вид. 2-е. Київ: Критика, 2005. С. 188.

⁶ На фольклорному матеріалі розвинулися дослідження теми становища невольників: *Бережков М. Н. Русские пленники и невольники в Крыму // Труды VI археологического съезда в Одессе (1884).* Одесса, 1888. С. 342–372; *Ерофеев И. Ф. Крым в малорусской народной поэзии XVI–XVII вв., преимущественно в думах // Известия Таврической ученой архивной комиссии.* № 42. С. 73–87. Аргументацією, позиченою з невольницьких плачів, користувався і М. Грушевський для пояснення причин повстання козащини: «Уся Украї-

тичках з татарами й турками, в тому числі й при відбитті набігів⁷. Справді, при некритичному прочитанні цього масиву джерел складалося враження про виключно військове протистояння українців з турками й татарами⁸.

Однак самий тільки факт мільйонних людських втрат певним чином підважує логіку зазначеної гіпотези. Адже це означає, що оборона була неефективною, а козацтво в ролі народного спасителя виглядало непереконаливо. Втім, козакам на таку роль годі було претендувати, адже жодна країна, що граничила з Кримським ханатом – ані Молдавія, ані Польща, ані Литва і навіть віддаленіша Московія – не спромоглася організувати надійну оборону від кримських набігів. Мабуть, це було просто неможливо. Досить згадати, що останній кримський набіг на Україну, під час якого було виведено 15 тис. ясиру, відбувся узимку 1768–1769 рр. під час російсько-турецької війни (1768–1774), коли Крим стерегли і козацьке військо, і регулярна російська армія. Причому це була та армія, що вже через два роки загарбає увесь Крим. Власне, й українські політичні памфлетисти, які малювали козаків як спасителів християнства, ніколи не приписували їм заслуги припинення набігів, навпаки, набіги подавалися як Божа кара та випробування. Зразок таких амбівалентних характеристик знаходимо в «Протестації» Йова Борецького (1621): «Як хтось писав, що Бог положив татар, як перуни і громи, щоби ними навіщати й карати християн, так він положив козаків як другі перуни і громи живі на землі й морю, щоб ними страшити й громити невірних турків і татарів»⁹. До того ж ревно відстоювана козаками соціальна дистанція між ними та простолюдом ставить під сумнів їхню функцію виразників загальнонародних ідеалів. Словом, гіпотеза про історичну місію козацтва в обороні українського народу від набігів породжує більше сумнівів, ніж дає відповідей.

на, саме повітря її наповнилося невольницьким плачем, який нині ще бринить і плаче в наших піснях на протязі стількох віків». Див.: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Київ: Наукова думка, 1992. С. 170; далі: «Думки про полонеників, невольників, їх нечувані безвихідні страждання, їх туга за рідним краєм, опанували сучасну творчість, відтиснувши на далекий план інші теми». Див.: Там само. С. 179. На думку М. Возняка, невольницькі думи «з невимовною зворушливістю оплакували сумну долю українського народу й змальовували високі пориви його героїзму в боротьбі з нападниками та в муках, спричинених татарським, турецьким, опісля й польським лихоліттям». *Возняк М.* Історія української літератури. Кн. 2. С. 448.

⁷ Серед літературних творів на цю тему можна вказати на політичний памфлет Михалона Литвина: О нравах татар, литовцев и москвитян / Пер. В. И. Матузовой, ред. А. Л. Хорошкевич. Москва: Изд-во МГУ, 1994. С. 66–68, – та анонімні зразки лицарської поезії «Про вибиття татар перекопських під Вишнівцем року 1512-го» та «Epicedion». – Українська поезія XVI ст. Київ, 1987. С. 63–70; 164–194.

⁸ Див. наприклад типове твердження, що належить одному з авторитетних дослідників українських дум: «Основний пафос дум – оспівування ратних подвигів українського народу, проповідування здорової суспільної та сімейної моралі», – *Кирдан Б.* З духовної скарбниці народу // Українські народні думи та історичні пісні. Київ: Веселка, 1990. С. 7. Літературознавство відносить думи та історичні пісні до героїчного епосу. Див. передмову О. Таланчука до збірки «Героїчний епос українського народу» (Упоряд. та приміт. О. М. Таланчук, Ф. С. Кислий. Київ: Либідь, 1993. – 432 с.)

⁹ Цит. за: *Грушевський М.* Історія української літератури. Том VI. С. 23, 220.

Отже, питання про те, яким чином українське суспільство відповіло на людоловство, залишається відкритим. Між тим ця тема досить виразно звучала у суспільному європейському дискурсі, свідченням чого є досить популярні записки про перебування у неволі та втечі колишніх в'язнів, таких як Йоганн Шільтбергер (XIV–XV ст.), анонімний «Мюльбахський студент» (XV ст.), Бартоломео Джорджевич, Вратислав з Митровиць XVI, Жоан Маскаренья – XVII ст.¹⁰ У Речі Посполитій ці проблеми теж були озвучені окремими авторами¹¹.

Два аспекти реакції на людоловство і задачі дослідження

Набіги за ясиром та збройний опір як адекватна відповідь на них довгий час перебували в полі зору військових істориків. Водночас людоловство ставить багато питань, що є центральними для соціальної історії. Війни у ранньомодерний час часто завершувалися обміном або викупом полонених; на це погоджувалися і османські султани¹². Тому розрахунок на обмін чи викуп залишав для полонених можливість збереження власної ідентичності, зокрема, й віри. Натомість доля бранця («ясиря»), проданого у рабство, особливо у приватні руки, означала не просто вічну розлуку з рідними, а й перехід, нехай і вимушений, у стан ворога, що ніс із собою релігійну, мовну та культурну асиміляцію, одним словом – потурчення. Це ставило цілу низку гострих етич-

¹⁰ Йоганн Шільтбергер, баварський солдат, якого османці захопили у полон 1396 р., служив у султана Басзіда I Блискавичного до поразки від Тимура під Анкарою 1402 р. і далі поневірявся до 1427 р., його записки про власні пригоди друкувалися чотири рази уже в XV ст. (Кримський А. С. 36); записки одного трансільванця, полоненого турками 1438 р., що став відомий як «Мюльбахський студент», друкувалися у 1488, 1530 рр. у збірці Паоло Джовіо «Історії про сарацинів, чи про походження турків» (*Historiae de Saracenoꝝ, sive Turcarum origine*); Бартоломео Джорджевич (бл. 1510–1560, пробув у неволі 1528–1541) (*Bartholomaeo Georgieuz. De turcarum moribus epitome*. Lugduni: Johan Tornaesium, typogr. regium, 1578), написав цілий розділ про становище як невільників, так і підданих християн «*De afflictionis tam captiuorum quam sub tributo viuientium Christianorum*», де містилися в тому числі рекомендації про втечу; Вацлав Вратислав з Митровиць (1576–1635), перебував у складі посольства імператора Рудольфа II, арештованого турками, посланий на галери, спробував був викупитися на волю за прислані з дому гроші: Приклученія чеськаго дворянина Вратислава в Константинополе в тяжелой неволе у турок, с австрийским посольством 1591 г. / Пер. К. Победоносцева. СПб., 1877 (нове видання: Москва 1904); *Joân Mascarenhas. Esclave à Alger: Récit de captivité de Joân Mascarenhas (1621–1626)* / tr. par P. Teyssier. Paris, 1993.

¹¹ У своїх не надто гідних довіри віршованих описах про втечу полонених з Османської імперії Мартин Пашковський тим не менше вирізняє умови втечі з європейських та азійських провінцій. – Дії турецькі і змагання козаків з татарами, Краків, 1615 року // Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 2. Київ: Наукова думка, Основи, 1995. С. 195–196.

¹² У жовтні 1540 р. султан Сюлейман обіцяв польському королеві Сигізмунду повернути полонених, захоплених у попередні два роки, за винятком, звісно, тих, хто перейшов в іслам або бажав залишитися: «Якщо вони стали мусульманами, їх буде звільнено (з неволі), якщо ж ні, то належить їм дати на вибір повернутися назад, якщо вони цього бажують, чи залишитися на місці, якщо це їм подобається більше». – Цит. за: *Berindei M., Veinstein G. L'empire Otoman et les pays roumains. 1544–1545*. Paris–Cambridge, Mass., 1996. P. 96.

них і практичних питань і перед полоненими, і перед українським суспільством. З одного боку, збереження життя невольникові викликало сподівання в його рідних, співвітчизників і, зрештою, держави, на повернення бранців з полону та спонукало до певних дій задля цього (розшук, викуп, визволення, втечу, зв'язок), часто результативних. З іншого боку, більш ніж вірогідна асиміляція полонених у ворожому стані вимагала переосмислення стосунків між тими, хто залишався на батьківщині, і тими, хто потрапив у полон. Інакше кажучи, виникало питання, ким ставали один для одного родичі та співвітчизники, яких розлучила «турецька неволя»: залишалися «своїми» чи ставали зрадниками і зрадженими? Від відповіді на це питання залежало як бажання бранців повернутися з полону додому, так і готовність співвітчизників зробити все для їхнього повернення і, зрештою, готовність прийняти колишніх невольників назад.

Таким чином, людоловство, з одного боку, потребувало воєнної відповіді, а з іншого – ставило складні моральні питання. Перед громадами поставали питання, чи вважати полонених втраченими, зрадниками, і чи приймати назад тих, хто повертався з неволі. Та й перед самими невольниками поставало питання: ким бути, як поводитися і до чого прагнути у «турецькій неволі». Отже, відповідь на набіги була не лише воєнною проблемою, яка зумовлювала ставлення до людоловів як до ворогів. Інша, не менш важлива частина відповіді полягала у виробленні ставлення до «своїх», які опинилися у стані ворога. Та й ставлення до самих людоловів мусило змінюватися. Вони починали трактуватися не лише як смертельні вороги, кати, але й люди, з якими доводилося жити поруч, сприймати їх як щонайменше панів, а часто як єдиновірців, батьків, подружжя, сусідів, друзів, ба навіть коханців. Відтак, дослідницька задача полягає у врахуванні усіх можливих проблем українського суспільства, пов'язаних з викликами неволі. Звідси випливають два завдання даного дослідження: по-перше, виявити, як українське суспільство осмислювало той другий, поки що незауважений аспект відповіді на людоловство, себто ставлення до невольників, які були змушені змінити свою тотожність, іншими словами, стали зрадниками; по-друге, встановити, як ставлення до «своїх», що потрапили у полон, співвідносилось з воєнною відповіддю на набіги.

Відповідь на друге питання допоможе з'ясувати, якому із способів – збройній боротьбі чи на сьогодні ще недослідженим стратегіям віддавало перевагу українське суспільство. Щоправда, ця відповідь не може бути однозначною, тому що різні соціальні прошарки мали різні можливості у своїй відповіді на набіги. Власне, збройний захист від набігів лягав на плечі лише тих станів, для яких війна була професією і суспільною функцією – аристократії, шляхти, а згодом також козацтва. Функції ж основної маси селянства та міщанства, як правило, під час набігу зводилися до якнайшвидшого ховання від людоловів, а участь у збройній боротьбі обмежувалася поодинокими епізодами опору. Різними були й можливості позбутися неволі. Для більшості селян та міщан неволя була безповоротною реальністю, що обіцяла і виснаж-

ливу працю, і приниження людської гідності, і фізичне насильство. Надії на розмін чи викуп для них, на відміну від представників еліти, майже не існувало. Не мали вони й привабливих перспектив скоро влаштувати свою долю у стані ворога, тоді як шляхетні полонені могли одразу отримати місце в османському правлячому класі. Дещо сплутує чистоту даної класифікації козацтво, яке професійно займалося воєнним промислом, але рекрутувалося значною мірою з-поміж нешляхетних станів, не визнавалося державою за воєнний стан, а, отже, османці мали всі підстави сприймати їх за розбійників.

Джерела

Поставлені завдання визначають коло джерел, що надаються для їх розв'язання. Основу їх складають пам'ятки давньоукраїнської писемності як форми публічного дискурсу у ранньомодерній Україні. В них часто йдеться про набіги турків з татарами, «турецьку неволю» та невольників. Однак здебільшого такі згадки – дуже короткі, стереотипізовані характеристики, які лише маркують турків і татар як ворогів, підкреслюють культурну дистанцію («чуже») між ними і християнами. Інакше кажучи, вони наголошують на збройній конфронтації поміж двома світами. До того ж такі характеристики перетворилися на літературні топоси, що мандрують різними творами, наприклад, «турецька земля проклята», «лихі яничари», «вражий турчин», «коноїд-паша» (про турків), «татарва», «татарюги», «люті татари», «камлицькі князі» (про калмиків). Як уособлення ворога, турки і татари могли ототожнюватися у фольклорних творах з іншими негативними персонажами, наприклад, з поляками («ляхи-турки» з думи «Іван Богун»)¹³, шведами («турок-швед» з пісні «Ой ти, Морозенку»), москалями¹⁴. Автори активно користуються образами Святого Письма та літературними кліше: турки й татари називаються сараною, скіфами, агарянським родом, фараонами, синами пекла¹⁵.

Поетично різнобарвний, емоційний, цей матеріал засвідчує, наскільки актуальною для українського суспільства була проблема татарських набігів, але через свою смислову одноманітність – ворожість, лайливість, зневага до нападників – він мало що дає для розуміння складних моральних проблем, які породжував полон співвітчизників.

Простежити ставлення суспільства до полонених дозволяє група народних дум та історичних пісень, що була спеціально присвячена «турецькій неволі»,

¹³ Пор. браваду козака-Мамая: «Лучалось міні на степу варити пиво: пив турчин, пив татарин, пив і лях на диво», – цит. за: *Возняк М.* Історія української літератури. Кн. 2. Львів: Світ, 1994. С. 254.

¹⁴ В одному з віршів про Гайдамаччину знаходимо в компанії турків і ляхів також росіян: «Турецька сила надходить з ляхами, згинеш, мерзенна, з псами москалями». Там само. С. 413.

¹⁵ «Злий татарине, пекелный сыне, з лука стреляеш – не один гине». – Українська поезія: Середина XVII ст. / Упор. В. І. Кречотень, М. М. Сулима. Київ: Наукова думка, 1992. С. 383.

т. зв. невільницький цикл українського епосу. Це – особний, з фіксованим складом, жанрово-тематичний комплекс фольклорних творів. Пам'ятки, що належать до нього, мають, як правило, розвинений сюжет. Тому, хоча ставлення до турків з татарами в них неодмінно негативне, залежно від сюжетних колізій образи «своїх» полонених і невільників-потурченців втрачають однозначність, часами вони навіть набувають суперечливості. Цей матеріал дасть можливість простежити певні моделі поведінки у неволі, як вони бачилися авторам і сприймалися суспільством, вкаже, яка поведінка українців у неволі заслуговувала схвалення, а яка засуджувалася, продемонструє настанови щодо дій в тих чи інших обставинах.

На сьогодні уже існує повний реєстр сюжетів невільницьких дум¹⁶, чого поки що немає для літературних пам'яток інших жанрів, зокрема, історичних пісень. Інвентаризація сюжетів дум дозволяє здійснити формальну систематизацію за типами модельованих у них ситуацій неволі та вчинків головних персонажів, простежити провідні та другорядні теми сюжетів. Такий підхід дозволить уникнути заданих наперед інтерпретацій цих художніх образів, що підкріплені вибірково цитуванням.

Думи, враховуючи їхню орієнтацію переважно на селянську аудиторію, викликають першочерговий інтерес, тому що саме селянство передовсім потерпало від набігів і потрапляло у «турецьку неволю», звідки, по суті, не було вороття. Вони проникливо висловлюють ненависть до нападників, жах перед насильством, втратою родини, поневірянням у рабстві, лякають сценами смерті і страждань, не шкодуючи для цього натуралістичних подробиць та символіки¹⁷. У той же час на Україні жодна місцевість і жодна соціальна група населення не були надійно захищені від людоловів. Тому невільницькі думи напевно мали ширшу аудиторію і коло творців. Різниця в авторській орієнтації помітна хіба що у тематиці та художніх засобах, розрахованих на обраного слухача. Шляхту та козацтво більше вабили лицарські сцени змагання з турками й татарами – так званий пограничний спорт¹⁸, однак їхні піїти

¹⁶ *Плісецький М.* Українські народні думи: Сюжети і образи. Київ: Кобза, 1994. – 364 с.

¹⁷ Наведемо кілька прикладів за хрестоматією «Героїчний епос українського народу» (Упор. та приміт. О. М. Таланчук, Ф. С. Кислий. Київ: Либідь, 1993. – 432 с.): «витоптала орда кіньми маленькі діти» (пісня «Зажирилась Україна, бо нічим прожити», с. 98), «Стару неньку зарубали, А миленьку в полон взяли, А в долині бубни гудуть, Бо на заріз людей ведуть» (пісня «За річкою вогні горять», с. 99), «Що одну нічку ночували, Отця, неньку зневажали, Другу нічку ночували, Малих діток вирізали, Третю нічку ночували, Миленькою з собою взяли» (пісня «Гетьман Богдан Ружинський», с. 192–3), «Кровця сліди заливає, Чорний ворон залітає, тоту кровцю ізпиває» (пісня «Що сі в полі забіліло?», с. 105), «Не дуже 'го порубано, Не дуже 'го постріляно: Головонька начетверо, А серденько нашестеро, А ножечки на гишечки, Біле тіло, як мак, Міло» (пісня «Ой виїду я на могилу (Пісня про Михая)», – с. 103.

¹⁸ Цією метафорою Бартоша Папроцького з XVI ст. скористався М. Грушевський: *Історія України-Руси.* Т. VII. Київ: Наукова думка, 1995. С. 57.

теж не цуралися натуралізму¹⁹, коли мова заходила про воєнну руйну України. Натуралістичні деталі присутні й у «високій» літературі, до того ж вони часто збігаються з фольклорними²⁰. Крім того, думи були популярними і в освічених колах, про що свідчить запис деяких з них («Козак Нетяга», «Смерть Корецького») в одній рукописній збірці (Кондрацького) 1684 р.²¹ З іншого боку, у думках та народних піснях невірницького циклу героями не раз виступають представники нобілітету, козацької верхівки («Самійло Кішка», «Іван Богуславець»). Інколи йдеться про великі викупи («Плач невірника про викуп», «Маруся Богуславка»)²², що неможливо віднести до реалій селянського середовища. Тож все це дає підстави вважати думи невірницького циклу такими, що відбивали настрої українського суспільства в цілому, а не лише селянства, у середовищі якого вони переважно побутували в ХІХ ст., коли ними зацікавилися історики.

Корпус невірницьких дум

Отже, існує 11 дум, героями яких є невірники: галерники, полонені козаки та представники еліти, звичайні чоловіки й жінки, потурченці. Усі вони діють в обставинах «турецької неволі»: на турецьких галерах, у турецьких родинах, у турецьких тюрмах. У думі «Сестра та брат», щоправда, героїню представлено сиротою («пребідна сиротина»), а про її невірницький стан прямо не сказано. Однак основна тема цієї думи збігається з темою двох невірницьких плачів – вічної розлуки з родичами й важкою долею на чужині²³. До того ж неволя в соціальному плані означала штучне позбавлення родини,

¹⁹ «Подолле плаче, рыдая, Вольнь стогне, вздыхая, Чад своих заколанных И до вщадку в неволю забранных» (Ламент людей побожных, що ся стало в Литовской земли...). – Українська поезія: Середина ХVІІ ст. С. 115; ця ж фраза, схоже, перетворилася на літературний топос, про що свідчить її повтор в іншому вірші по відношенню уже до поляків: «Подолье стонет, ридает, Вольнь плачет, вздыхает Чад своих заколенных И везде избивенных» (О гордых и гневливых ляхах). Там само. С. 109.

²⁰ «А турков всех постинали... палили Турков у Будине, Усех забывали А не фолкговали Не меншой дитине» (Песнь о Будине, военска). – Там само.

²¹ Докладніше про збірник див.: *Возняк М.* Из збірника Кондрацького кінця ХVІІ в. // Записки НТШ. 1927. Т. 146. С. 155–156.

²² Звернення полоненого (козака) до батьків має, наприклад, такі слова, що видають середовище, в якому постала ця дума: «Нехай отець і матуся мою пригоду козацькою знають, статки-мастки збувають, великі скарби собирають». Пор. звернення головного героя до матері в думі «Смерть Корецького»: «Продай Корець и Межир[ич], Викуп мене з невольеньки». Подібно, в думі «Маруся Богуславка» передає прохання батькам не збувати ґрунтів, великих мастків, аби зібрати великі скарби для викупу.

²³ Б. Кирдан визначає її як тяжку долю сироти на чужині. Див.: *Кирдан Б.* Украинские народные думы (ХV – начало ХVІІ в.). Москва: Вид. АН СРСР, 1962. С. 284–309. Цю думку поділяє М. Плісецький. – Українські народні думи. С. 270.

тим більше для жінки²⁴, що посутньо урівнює її з сирітством. Формальне ж переосмислення головної героїні в ролі сироти, очевидно, завдячує переробкам думи на смак селянської аудиторії XIX ст., коли тема неволі вже втратила свою актуальність, а головною стала тема родинних стосунків²⁵.

Ще п'ять дум, де йдеться про повернення козаків з Туреччини на батьківщину, можна віднести до аналізованої групи з певними застереженнями. У них не йдеться безпосередньо про втечу невільників (хоч на неволю і вказують певні деталі), а розповідається про повернення козаків з походів на турецькі міста (про морські походи див. «Втеча з турецької неволі морем», «Олексій Попович», «Буря на Чорному морі», де згадуються «суда козацькі молодецькі», про походи суходолом – думи «Азовські брати» та «Матяш Старий»). У думі «Матяш Старий» показано набіг на «землю татарську» загону з дванадцяти козаків та отамана; козаки розбили 10 тисяч яничарів і захопили «серебро і золото турецьке». Дума «Азовські брати» теж проговорюється про справжні причини блукання персонажів по степу. У ній кілька разів згадується «турецьке добро», «добича», якими були обтяжені коні (очевидно, теж турецькі) двох старших братів: шовкова парча («червона і жовта китайка»), одяг («зелені жупани»), зброя («шаблі», «списи», «оружжа»), сідла («кульбаки»). Варто нагадати, що китайка в українському фольклорі виступає символом козацької доблесті²⁶, і, отже, була жаданим і почесним воєнним трофеєм. Єднає ці думи з невільницьким циклом передовсім місце дії – чужина, конкретно Туреччина або «татарська земля»; вони несли в собі загрозу полону і неволі²⁷. Інша прикмета невільницького циклу – це заключна молитва про спасіння невільників.

Чужина є місцем дії ще у двох думах – «Плач зозулі» та «Федір Безродний», які присвячені темі смерті козака, воїна. Хоча такі сцени вписуються у лицарську тематику, їх можна віднести і до невільницького циклу, оскільки полон і чужина являли собою загрозу смерті. Передусім загибель загрожувала козакам, адже ті в очах османців були розбійниками, злочинцями²⁸, і відтак, заслуговували на покарання. До речі, османці звичайно посиляли на галери

²⁴Промовистими є слова думи про те, що сестра залишилася на чужині без кривної родини: «Ой так тяжко та важко на чужій чужині без кривної родини». – *Куліш П.* Записки о Южной Руси. Київ: Дніпро, 1994. С. 28.

²⁵Дума відома у 27 записах від початку XIX ст. до 1930-х рр. Серед переробок сюжетів є кілька, що залишають сестру вдома, а на чужину відправляють брата, але це не міняє теми розлуки з родичами, на якій будується твір.

²⁶Червона китайка називається «заслугою козацькою» у пісні «Сокил з орлом, сокил з орлом купається», що явно належить козацькому фольклорові. Див.: Героїчний епос українського народу. С. 116.

²⁷Див. свідчення про це в османській історії морських воєн: *Останчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар Великих мужів у Воюванні морів» // *Marra Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* Львів-Київ-Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996. С. 340–426.

²⁸*Veinstein G.* Early Ottoman appellations for the Cossacks // *Harvard Ukrainian Studies.* Vol. XXIII (3/4). 1999. P. 33–44.

саме військовополонених, тому галерництво відносилось радше до покарань, аніж виступало звичною формою експлуатації будь-яких невольників. Невипадково турецька назва галери – каторга – увійшло в українську мову саме у значенні покарання. Таким чином, українські думи точно передають реалії неволі, відводячи ролі галерників виключно козакам. Обидві названі думи тематично поєднуються з думою «Смерть Корецького», що розповідає про подвиг і загибель князя-войовника у полоні, а тому теж, без сумніву, належить до невольницького епосу.

Тема розлуки родичів через неволю зустрічається ще у кількох думах, які переважно розробляють інші теми. У думі «Івась Коновченко», що належить козацько-лицарському епосові, є оригінальний епізод, де козаки, намагаючись пом'якшити звістку про загибель побратима, розповідають його матері про одруження сина на багатій туркені і рішення залишитися на чужині. Цей епізод відноситься до тем, які порушують невольницькі думи. Так, тема одруження полоненого козака на туркені розробляється в думі «Іван Богуславець». Крім того, тут теж присутній мотив смерті козака у Туреччині. Даний епізод створює в думі окрему сюжетну лінію, яка безпосередньо стосується невольницької проблематики, що й дає підставі віднести думу «Івась Коновченко» до невольницького циклу. А от дума «Прощання козака з родиною», яка контамінується з думою «Сестра та брат», все ж досить далеко відійшла від теми розлуки, як вона зображається у невольницьких думах. Сюжет від'їзду козака на війну, який за назвою мусив бути провідним, насправді перетворився на історію про вигнання вітчимою пасинка (або, за іншими версіями, батьком – сина) з дому²⁹. Тому ця дума мною не включається до невольницьких.

Загалом до кола невольницьких дум відноситься дев'ятнадцять, себто більше третини з відомих п'ятдесяти двох пам'яток. Цей факт свідчить про сприйняття українським суспільством людоловства як проблеми першорядного значення.

Виклики неволі

З проведеного вище відбору дум видно, що невольницькі думи поділяються на два типи, залежно від стосунку головних персонажів до неволі. Сюжети семи дум описують персонажів не в неволі, а тільки в умовах загрози поневолення. Персонажами усіх цих дум є козаки, які воюють з турками і татарами. Звичайно, ці думи рівною мірою належать і козацькому епосові. Значна питома вага таких історій, що так чи інакше торкаються походів на османські володіння і водночас загрози неволі (їх більше третини), схоже, відбиває популярність у цілому українському суспільстві ідеї збройної помсти османцям.

²⁹Кирдан Б. Украинские народные думы (XV – начало XVII в.). С. 206; Плісецький М. Українські народні думи. С. 226–234.

Однак дуже поширена у полемічній літературі та поезії з початку XVII ст. думка про те, що козаки ходили у походи з метою визволення християн і побратимів, як видно, не відбилася у невольницьких думках³⁰. Лише один із сюжетів цієї групи («Матяш Старий») повідомляє історію про визволення козаками один одного, але і в цьому випадку вона є лише епізодом історії про козацький похід за «золотом і сріблом турецьким». Варто відзначити, що на сьогодні дуже мало відомо документально підтверджених випадків, коли козаки визволяли турецьких рабів³¹, отже, відсутність таких історій у думках тільки зміцнює враження так, що ця тема не виглядала актуальною в очах суспільства.

Переплетення лицарських сюжетів (походи на ворога за здобиччю) з невольницькими (рятування від погоні) ілюструє справедливість метафори спорту, яку вживало тогочасне українське суспільство для характеристики стосунків козаків з османцями: козаки полюють за здобиччю, але ризикують при цьому втратити волю і життя.

Сюжети, дія яких розгортається безпосередньо у полоні, показано в одинадцяти думках (дванадцяти – якщо включати згадуваний вище епізод з думи «Івась Коновченко»). Кількісне переважання цих сюжетів над тими, що описують козацькі походи на турків – одинадцять проти семи – промовляє на користь того, що українське суспільство більше переймалося долею невольників у полоні, ніж способами захисту від людоловства. Уважність до долі та вчинків невольників видно і в тому, що думи показують різноманітні обставини неволі різних персонажів. У невольницьких думках немає місця для узагальненого абстрактного образу невольника, який тільки викликає співчуття до себе та ненависть до ворогів.

Серед персонажів зустрічається кілька жінок. Умови неволі для останніх були зазвичай відмінними від тих, в яких перебували чоловіки, що залежало від традиційних форм експлуатації невольників чоловічої та жіночої статі. Різними були й можливості для визволення. Так, жінка в османському

³⁰Цієї теми хоч і торкаються поеми про лицарські подвиги, але сюжети дуже схематичні, плакатні, ніби на виправдання нападу на турків, справжньою метою якого була здобич. Див., наприклад, у поемі Мартина Пашковського «Дії турецькі і змагання козаків з татарами, Краків, 1615 року» (переклад В. Шевчука): «Козаки нагодились – моторна робота Закипіла в галерах – поган порубали, Каторжан увільнили, велику дістали Здобич і до порогів безпечно приспіли, Ту користь поміж себе вони розділили». – Див.: Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 2. С. 185. Як видно, опис звільнення каторжан передано двома словами, тоді як словам про здобич відведено кілька рядків.

³¹Серед повідомлень неукраїнських джерел про козацькі дії в османському Чорному морі про визволення козаками рабів побіжно згадує один італійський монах Дортеллі д'Асколі (*Бертъе-Делагард А.* Описание Черного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. XXIV. Одесса, 1902. С. 98), а з османських документальних свідчень лише одне, від 1637 р., повідомляє про регулярні наїзди козаків на Бендереглі (суч. м. Ереглі): *Ostapchuk V.* The human landscape of the Ottoman Black Sea in the face of the Cossack Naval Raids // *Oriente Moderno*. Vol. XX (LXXXI). 2001. № 1. P. 61 (fn. 125).

суспільстві була обмежена у можливості публічно подорожувати. Відповідно, вихід невольниці за межі господи власника теж був утруднений. Зрештою, перебування у власності чоловіка автоматично означало її вступ до нової родини, а це позбавляло навіть мотивів повернення на батьківщину. Тому ролі і характери невольників чоловіків та жінок, а також оцінка їх у думках дуже відрізняються. Так, чоловіки у неволі – це усі полонені козаки, які гинуть або визволяють себе й товаришів. Є серед чоловічих образів і ренегатипотурнаки. Жіночі образи дум не беруться за зброю, вони не гинуть. Уникають думи і характеристик жінок як ренегаток, адже іншого шляху для невольниць не було³². Власне, Маруся Богуславка уславлюється, незважаючи на те, що залишається у неволі.

Загалом сюжети про «турецьку неволю» в залежності від діючих осіб поділяються на два підтипи. У шести думках невольниками виступають самі чоловіки. У п'яти думках серед невольників є жіночі персонажі. Така значна увага до долі жінок у неволі є прикметним явищем. У двох думках – «Маруся Богуславка» і «Коваленко» – є персонажі чоловічі і жіночі, тому вони аналізуватимуться в обох виділених підтипах, а їхні сюжети характеризуватимуться по двох лініях – для чоловічих та жіночих персонажів. Образ сина в думі «Втеча матері з сином з турецької неволі» цілком позбавлений конкретних рис, що не дозволяє його занести до дум про чоловіків у неволі.

Жодна з дум, причому не лише невольницьких, не описує оборону від набігів, тобто логічну, симетричну відповідь на воєнні акції. Відомо хіба що кілька легенд про те, як жінка змогла вбити одного чи кількох людоловів³³, але вони теж не передають ідею всенародного опору. Звісно, це не означає, що таких подій не було насправді. Деякі з реальних епізодів степової війни таки послужили сюжетами для літературних творів, наприклад, анонімної поеми «Про вибиття татар Перекопських під Вишнівцем року 1512-го»³⁴. Однак вони не привернули уваги творців дум. Неувагу до воєнного аспекту засвідчують і характеристики турків і татар у невольницьких думках: їхня схематичність свідчить радше про незацікавленість ними творців та аудиторії невольницьких дум. Батальні сцени описано лише у двох невольницьких думках («Самійло Кішка» та «Іван Богуславець»), але вони стосуються повстань галерних рабів, а не битв козацьких чи польських військ з татарськими ловцями ясиру. Фактично збройна відповідь людоловству не потрапила до невольницького циклу українських дум. Цей факт можна було б пояснити відсутністю у селянському середовищі мілітарного духу, однак таке пояснення суперечить тому,

³² Це добре усвідомлювало тогочасне суспільство. Мартин Пашковський писав: «Нема у них (дівчат – О. Г.) надії свободу дістати, А що казатъ про віру – не можуть тримати!» – Дії турецькі і змагання козаків з татарами, Краків, 1615 року // Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 2. С. 195.

³³ Див. перекази «Як одна жінка чотирьох турків убила», «Татарські напади на Підгір'є», «Як жінка турка втопила». – Героїчний епос українського народу. С. 266–268.

³⁴ Українська поезія XVI ст. Київ, 1987. С. 63–70.

що основним персонажем невільницьких дум є козак, а деякі сюжети невільницьких дум належать водночас козацько-лицарській тематиці. Таким чином, відсутність загалом сюжетів про збройну оборону від татарських нападів, зокрема, й серед козаків, переконливо засвідчує брак відповідної ідеї у народному та козацькому середовищі, які творили ці думи.

Отже, усі відібрані дев'ятнадцять дум розбиваються на три групи, залежно від обставин неволі, які в них зображено. Сім із них описують ситуацію, яка тільки загрожувала поневоленням. Решта описувала саму неволю. Однак враховуючи різницю у становищі чоловіка і жінки в неволі, ця група розбивається на дві підгрупи з чоловічими та жіночими персонажами.

Основна ідея невільницьких дум: повернення на батьківщину

Звичайно вважається, що основною темою невільницьких дум є опис страждань полонених у неволі³⁵. Цю думку легко підтвердити, оскільки в кожному творі цього тематичного кола описуються фізичні і душевні випробування невільників, проклинаються «турецька неволя» або турки з татарами. Однак описи неволі є лише одним з елементів сюжету, хоч і обов'язковим для даної тематики. Авторський задум можна встановити шляхом врахування інших елементів сюжету. Тож розглянемо, які типи невільницьких доль покладено в основу сюжетів.

Насправді характеристиці невільницьких дум як таких, що присвячені стражданням, відповідають тільки ліричні плачі. Їх відомо усього три: «Невільники на каторзі», «Сестра та брат» та «Плач невільника про викуп». Описам страждань від розлуки, тяжкої праці і катувань справді відведено чимало місця. Але водночас значне місце в цих думках займають звернення невільників до Бога і рідних, які благають про поміч у визволенні від неволі, поверненні додому. Тож у сполученні з цим елементом описи мук неволі втрачають самостійне значення і сюжет набуває цілком іншої якості: неволя виступає в ролі випробування християнських чеснот, а невільники – мучениками на захисті вищих ідеалів. Це, в свою чергу, зумовлює наголос на релігійній різниці між полоненими та поневолючами, а також докладність у передачі страждань. Найвиразніше такий підхід представлений у думі «Невільники на каторзі», що змальовує каторжан в образі християнських мучеників. За вимогами жанру житій святих-страстотерпців дума насичена натуралістичними деталями: веслярів сковують по троє, накладають на них подвійні кайдани, що в'їдаються у ноги, їх б'ють турки-яничари терниною та червоною таволгою, збиваючи біле тіло до жовтої кості і проливаючи кров. При цьому у думі герої не названі, а сам текст насичений афористичними загальниками про Туреччину («турецька/бусурманська каторга», «турки-яни-

³⁵ Див. вище прим.

чари»), про неволю («безщасні/бідні невільники», «кайдани-залізо», «баша турецький бусурманський, недовирок християнський», «(тяжка) неволя турецька», «розлука християнська»), про Україну («край веселий, мир хрещений», «святоруський берег»), що надає цій думі форми маніфесту.

Але остаточно структура сюжету визначається фіналом. У фіналі ж двох плачів («Невільники на каторзі», «Плач невільника про викуп») молитва про визволення і повернення невільників розвиває сюжет далі: жертвність здобуває винагороду – співчуття родичів, співвітчизників і повернення на батьківщину. Крім того, дума «Плач невільника про викуп» завершується втечею невільників («Як вони вже, бідні невольники, із неволі додому тікали»). Отже, сцени мук і катувань втрачають самостійне значення навіть у тих двох думах, що за тематикою та художніми засобами вважаються невільницькими плачами. Головна їх мета полягає у тому, щоби задати ідеальну модель поведінки у неволі, що інспірована лише прагненням визволення: галерники стійко переносять муки неволі в надії повернутися до рідного краю. Лише така поведінка гідна співчуття з боку співвітчизників, Божого заступництва і, зрештою, заслугує на визволення.

Крім двох плачів ще одинадцять дум вибудовують конкретні сцени визволення полонених. Повертаються на батьківщину козаки, які роблять набіги на турків і татар (4 думи), визволяються полонені козаки, які працюють на галерах чи скніють у темницях (4 думи), рятується невільник в образі соколяти («Сокіл і соколя»), нарешті, повертаються додому й два жіночих персонажі («Дівка бранка», «Втеча матері з сином з турецької неволі»). Отже, загалом у тринадцяти невільницьких думах, двох третинах від загальної кількості, сюжет розповідає про визволення.

У восьми думах головні герої не рятуються. Одна з таких дум – це уже згадуваний невільницький плач «Сестра та брат». Відсутність визволення героїні, схоже, слід віднести на рахунок того, що творці дум усвідомлювали неможливість звільнення жінок через приналежність їх іншій родині. Тому, власне, ця дума так пасувала для переробки у думу родинно-побутової тематики, адже невільниця в родині свого хазяїна – це така сама самотня «бездольна, безрідна, безплемінна» людина, як удова, сирота для селянського середовища ХІХ ст. Інші два свідчення такої настанови – це Маруся Богуславка з одноіменної думи, і дівка-бранка з думи «Коваленко», які теж навічно залишаються у неволі, незважаючи на свої героїчні вчинки. Позбавлені прагнення до порятунку, усі ці три жіночі персонажі стають лише моделями жертвної поведінки у неволі: вони демонструють приклади збереження віри («Маруся Богуславка»), відданості родині («Сестра та брат») та співвітчизникам («Маруся Богуславка», «Коваленко»). Таким чином, ці три думи з жіночими персонажами демонструють шлях до духовного спасіння у випадку, коли порятунок неможливий.

Сцени визволення, природньо, відсутні у чотирьох думах, що зображають смерть чоловіків – невільників. Смерть цих персонажів теж не стільки демон-

струє жорстоку реальність неволі, скільки дає нагоду показати зразок жертвості і вказати шлях до духовного спасіння, який заслуговує на схвалення і вдячність співвітчизників. Дума «Смерть Корецького» зображує героїчну смерть лицаря, який ціною власного життя завдає страшних втрат ворогові – він вбиває двох дітей «турського царя». Фінал думи через слова «турського» царя підносить лицарську доблесть головного героя. У думі «Плач зозулі» хоч і не описується подвиг козака, але славослов'я козакові у фіналі думи та образ зозулі, що є символом зв'язку з батьківщиною, надає його смерті жертвовного сенсу в ім'я батьківщини. У думі «Федір Безродний» смерть козака осмислено як жертву козацькому товариству: сцена відбувається на чужині, і вісті про героїську смерть козака доносить на батьківщину, до козацького товариства, його слуга – джура. У думі «Азовські брати» смерть пов'язується з ідеєю збереження вірності родичам. Смерть виступає з одного боку – для старших братів – покаранням за зраду рідного брата, отже родини, а з іншого – для молодшого брата – жертвою в ім'я родини. В рамках цієї опозиції ідея жертвості в ім'я родини ще більш виокремлюється. Не випадково ця дума теж у фіналі славить козака. Асоціація смерті з одруженням козака на туркені у думі «Івась Коновченко» збігається з трактуванням смерті як покарання за зраду кровній родині, що розвивається у думі «Азовські брати».

Загалом невольницькі долі, зображені у думах, діляться на два типи: одні закінчуються визволенням і/або поверненням на батьківщину, інші – скорою смертю або залишенням у неволі. Співвідношення між цими типами сюжетів чисельно виглядає так: тринадцять історій про визволення проти восьми історій смерті і вічної неволі; дві думи («Маруся Богуславка» та «Коваленко») мають сюжети обох типів. Звідси цілком очевидно, що саме ідея визволення з неволі була провідною для комплексу невольницьких дум. Це прямо вказує на те, що ані героїчна смерть, ані довічне животіння у неволі не були в очах української спільноти зразком поведінки для полонених співвітчизників. Якщо ж врахувати залежність сюжету від обставин неволі в тій чи іншій думі, то ідея визволення виглядатиме ще виразніше. Так, усі три персонажі, що залишаються у неволі, є жінками, для яких, як уже говорилося, насправді не існувало реалістичних варіантів визволення. А усі п'ять історій загибелі стосуються козаків, себто воїнів, для яких ризик смерті був умовою їхньої професії; власне, три з цих випадків стосуються повернення з воєнних походів на турків, і були пов'язані не стільки з неволею, скільки з воєнними обставинами. По суті, єдина дума, що повністю присвячена смерті у неволі – це «Смерть Корецького». Однак усі невольницькі думи, незалежно від сюжетної лінії, задають один і той самий ідеал невольника, який зберігає у неволі чи в час загрози поневолення свою тотожність. Звичайно, тотожність для українського суспільства ранньомодерної доби є множинною, і в думах вона теж представлена кількома рівнями: релігійною (вірність християнській вірі), родинною (приналежність «кровній» родині), корпоративною (козацьке братство), зрештою, національною (допомога бранок співвітчизникам-козакам).

Дотримання такого ідеалу заслуговувало або на визволення, або – коли це неможливо – на співчуття та вдячну пам'ять співвітчизників.

Не викликає сумніву, що реалії могли не збігатися з ідеалом, і навряд чи й збігалися, адже повернення полонених на батьківщину не було масовим явищем. Однак характеристики «ідеального» невільника були покликані орієнтувати бранців на визволення, що не залишає сумніву у прагненні і готовності українського суспільства прийняти колишніх невільників назад.

Шлях на волю

Ідея визволення невільників конкретизувалася деталями сюжету і діями персонажів. Вони демонстрували, за яких обставин виникала можливість звільнення і/або повернення додому та які риси характеру самі невільники повинні були виявити в цих ситуаціях.

а) Чудодійні молитви

Зважаючи на провідну ідею невільницьких дум – визволення з неволі як винагорода лише для тих, хто зберіг вірність релігії і родині – думи мали продемонструвати силу заступництва з боку Бога та рідних. Маємо дев'ять сюжетів на цю тему, які, цілком очевидно, є чудесними історіями. У шести думках молитва до Бога та батьків рятує героїв від морської бурі і, таким чином, допомагає їм добратися додому. Дума «Сокіл та соколя» оповідає, що молоде соколя, життя якого вже згасало у неволі, піднімає на свої крила старий сокіл, який прилетів з батьківщини. У думі «Втеча матері з сином з турецької неволі» мати визволяє своїх полонених дітей, сина й доньку. З сюжету, однак, невідомо, як саме відбувається це визволення, крім того, що мати повертає доньці усвідомлення її походження. За думою «Коваленко», щойно головний герой зізнається у тузі за Україною, як йому до темниці потрапляють ножі і пили, з допомогою яких він виходить на свободу.

Незважаючи на вагу чудодійних сил, до дум потрапили й ретельно відібрані реальні ситуації. За винятком дум «Сокіл та соколя», «Коваленко» і «Втеча матері з сином з турецької неволі», інші думи, які показують чудесну силу молитви до Бога й рідних, уникають казковості або плакатності і викликають довіру навіть у деталях. До них відносяться усі шість дум, які описують повернення на батьківщину морем. Боже заступництво у цьому разі є вкрай необхідним для приборкання а чи й просто подолання морської стихії, яка уявлялася козакам сферою чужою, сповненою небезпек і непізнанного. Чорне море і тепер зберігає небезпеку для мореплавства, а в часи вітрильних та весельних суден воно було найважчою природньою перешкодою, яка розділяла Туреччину з Україною і, отже, унеможлиблювала визволення. Степ виглядає по думках значно звичнішим для втікачів з неволі, хоча на степу й розгортається драма найпопулярнішої думи «Азовські брати». З дум на морську тематику («Втеча з турецької неволі морем», «Олексій Попович», «Самійло

Кішка») видно, що уже острів Тендра (нині острів Тендрівська коса) неподалік від Очакова виступав в ролі кінцевого пункту морської подорожі втікачів, після якого перехід степами був загалом не вартою уваги справою³⁶.

Заступництво вищих сил, потрібне для протистояння природній стихії, не закликається, коли треба безпосередньо вибратися з неволі, наприклад, з темниці чи з дому хазяїна. Тому-то в історіях про врятування на морі головні герої не галерники, а властиво вільні козаки, які повертаються з морського набігу на турецькі міста, і неволя їм тільки загрожує.

Ще у двох думах чудесне покровительство допомагає визволитися бранцям тоді, коли їх тільки-но переправляють морем у Туреччину. Таких історій є по одній для чоловічих та жіночих персонажів («Плач невольника про викуп» та «Дівка-бранка» відповідно). Дума «Дівка-бранка» (або «Дівка-полонянка») взагалі є єдиною думою про визволення полоненої жінки, що має реалістично побудований сюжет: її продає татарин (те, що він виявився братом-потурнаком, не пов'язане в цілому з сюжетом думи в її збереженій версії) якомусь туркові; вона разом з новим хазяїном потрапляє на корабель; під час подорожі корабель гине у бурі, що здійнялася у відповідь на молитву дівчини, і море викидає невольницю на берег. Для реалістичного враження у творі вибрано точний момент спасіння. Він припадає на час між продажем дівчини і вступом власника у свої права, себто до входження бранки у його дім, після чого для дівчини не було б жодних шансів для повернення на батьківщину.

Таким чином, наявність чудесного не порушувала реалізму розповідей про втечу з Туреччини морем. Власне, саме правдивість цих сюжетів у важливих деталях допомагала продемонструвати чудесну силу молитви до Бога й рідних, що мало б заохотити невольників думати про повернення додому.

б) Повстання і втеча

Перш ніж вручити себе Божій волі і податися через море, треба було ще вибратися на волю. Перший шлях полягав у силовому спротиві – повстанні, втечі, що був не просто пов'язаний із ризиком загибелі, а майже напевно був рівнозначний самогубству. Думи ж закликали до виживання і повернення на батьківщину. Водночас ісламське право передбачало порівняно широкі можливості легального відпуску на волю рабів і навіть заохочувало рабовласників до цього. По суті, відпуск був контрактом, за яким лояльність, праця і послуги невольника обмінювалися на майбутнє звільнення. Отже, легальний шлях визволення був компромісом між інтересами хазяїна та самого невольника, який призводив до приживлення невольника в османському суспільстві, і відповідно – означав асиміляцію, потурчення. Відомі навіть

³⁶Острів Тендра дійсно був відомим місцем для стоянок козаків, тому там відбулося кілька битв з османським флотом. Див.: *Боплан Г. Л. де*. Опис України. Київ: Наукова думка, 1990. С. 49; *Останчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі. С. 365, 368 (прим. 13), 394.

випадки масового обрання українськими ясирями у Туреччині саме такого шляху³⁷.

Українське суспільство, схоже, було добре поінформоване про законні способи відпущення на волю в Османській імперії. На це, зокрема, вказує згадка про «визвольні листи» для невільників, яка зустрічається у думі «Самійло Кішка»³⁸. Однак характеристики потурченців в цій та інших думках не залишають сумнівів у тому, що такий спосіб одержання волі рішуче відкидався, адже, рятуючи життя невільника, легальні способи виходу на волю фактично закривали йому шлях на батьківщину. Потурченці в думках є антигероями, зрадниками, що відмовилися передовсім від віри і за це заслужили на свою адресу вкрай зневажливе прізвисько «недовірок християнський». Їхнє моральне падіння демонструється в думках описами катування ними козаків-каторжан. У думі «Самійло Кішка» на прикладі двох героїв – Самійла Кішки та ренегата Ляша Бутурлака – безпосередньо протиставляються обидві перспективи для невільника – ренегатство і повернення на батьківщину. В результаті ренегат Ляш Бутурлак кається за зраду християнству і переходить на бік повсталих козаків, які повертаються на батьківщину.

Відкидаючи законний для ісламського суспільства шлях визволення, думи визнають для невільників можливим (крім чудесних випадків) лише шлях збройного повстання («Самійло Кішка», «Іван Богуславець») або втечі («Маруся Богуславка», «Коваленко»).

Досить суперечливою, щоправда, є історія втечі, розіграна у думі «Іван Богуславець». Вона знімає будь-яку моральну відповідальність за вчинки щодо турків, коли йдеться про визволення. Головний герой влаштовує втечу для себе та побратимів, скориставшись романтичною пригодою з хазяйкою «Алкан-пашовою, панею молодію». Одружившись з туркенею з умовою, що всі козаки будуть відпущені на волю, він тікає слідом за ними. Згодом повертається тільки для того, щоб убити і турків, і свою дружину – за те, що вона вимагала від нього зречення віри. Отже, як туркенья, так і головний герой виступають у конфліктних ролях, що робить сюжет нелогічним. Разом з неточностями у деталях (наприклад, приписування туркені пияцтва) ці протиріччя,

³⁷ Див. численні приклади *русів*, відпущених на волю, які стали мешканцями османського м. Бурси і відігравали помітну роль в її економіці вже з кінця XV ст.: *Sahillioğlu H. Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the late 15th and early 16th century // Turcica. T. XVII (1985). P. 43–112.* Султанша Хуррем Султан (відома як Роксолана) дістала формальне звільнення завдяки офіційному шлюбу з султаном Сюлейманом. Див.: *Peirce L. P. The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire. New York – Oxford: Oxford University Press, 1996. P. 61–63.*

³⁸ Турецький персонаж «Алкан-паша» обіцяє нагороду за розгадування свого сну; зокрема невільникові обіцяє визволення: «А которий би міг бідний невольник одгадати, Міг би йому листи визвольні писати, Щоб не міг ніхто нігде не зачіпати!» – Героїчний епос українського народу. С. 29. Точність уявлення про «визвольні листи» видно не лише з пояснення їхнього смислу, але й з того, що їхня українська назва є точною калькою османсько-го *итак-наме* (итак – *ар.* відпуск на волю, наме – *перс.* лист).

що провокували сумніви в автентичності думи³⁹, насправді зраджують пізню переробку думи.

Інші фольклорні оповіді про визволення невольників-козаків за участю жінок, розвинуті у думі «Маруся Богуславка» та епізоді з «Історії Русів», унікають подібних внутрішніх конфліктів⁴⁰. Та, попри все, в своїй основі структура цієї думи аналогічна іншим про визволення з рабства: головний герой, щоб організувати успішну втечу, здійснює вчинок, який виявляє сильні риси його характеру.

Усі чотири приклади визволення з «турецької неволі» описують втечу невольників з допомогою повстання. Таким чином, не виникає сумніву у тому, що українське суспільство обирало за взірць силовий спосіб визволення. Навряд чи варто вбачати у цьому заклик до самогубства, адже ризик власним життям міг засвідчити щирість прагнення невольників повернутися до рідного краю і підходив для плакатного втілення головної ідеї невольницьких дум. До того ж високий ступінь небезпеки відкритого спротиву туркам давав нагоду піднести роль ще однієї патріотичної риси поведінки, яка збільшувала шанси на успіх – готовності до взаємодопомоги.

в) *Взаємодопомога*

Дванадцять дум підкреслюють важливе значення взаємодопомоги невольників як засобу визволення. У чотирьох із них описується втеча козаків на батьківщину після походів на турків, а решта – присвячені безпосередньо неволі. Як видно, кількісно прикладів взаємодопомоги вдвоє більше, аніж прикладів спасительної сили молитви. Більше того, допомога дівки-бранки, що наведена у думі «Коваленко», є винагородою козакам за їхню тугу за Україною. Взаємодопомога виступає необхідною передумовою успіху повстання або втечі. При цьому у п'яти сюжетах вона виступає єдиним засобом звільнення, навіть без прямого звертання персонажів про заступництво і допомогу вищих сил («Федір Безродний», «Матяш Старий», «Сокіл та соколя», «Самійло Кішка», «Іван Богуславець», «Маруся Богуславка», «Втеча матері з сином з турецької неволі»). Таким чином, взаємодопомога невольників за думами, схоже, вважалася головною передумовою визволення, важливішою, аніж навіть звернення до заступництва вищих сил.

Серед тих, хто допомагає один одному, родичі виступають у п'ятих випадках. У думках «Азовські брати» та «Буря на Чорному морі» значення, яке відводилося взаємодопомозі родичів, доводиться протилежними прикладами. Сюжет першої думи цілковито побудовано на контрасті між егоїзмом

³⁹ Літературознавці сходяться на думці, що дума все-таки є автентичною. Див.: *Плісецький М.* Українські народні думи. С. 68.

⁴⁰ Маруся Богуславка представлена не туркенею, а співвітчизницею козаків. Історія «Історії Русів» про визволення писаря Війська Запорозького Івана Богуславця 1583 р. Семірою, дружиною турецького паші, закінчується втечею туркені на Україну і одруження її з головним героєм. – *Історія Русов.* Москва, 1846 (Репринтне видання. Київ: Дзвін, 1991). С. 31–32.

старшого і середнього братів та самозреченням молодшого. Ця дума здобула найбільшу популярність у селянському середовищі ХІХ ст., що й засвідчує велика кількість її записів⁴¹. Друга, менш популярна дума «Буря на Чорному морі» вказує на родинні зв'язки як благо: два брати повертаються до батьків і розповідають про те, як важко було «одинокому безплемінному чужому-чужениці». На жаль, у цій думі бракує деталей, що оповідали б про обставини порятунку братів; схоже, вони були втрачені ще до часу запису, однак історія спасіння двох братів зустрічається ще й у думі «Плач невольника про викуп» (ще одна назва – «Двох братів-невільників пісня»), вказуючи тим самим на продуктивність цього сюжету. Допомога батьків дітям зустрічається у двох думах («Сокіл та соколя», «Втеча матері з сином з турецької неволі»), але вона має скоріше фантастичний, аніж реальний характер.

Основна маса прикладів взаємодопомоги не стосується родичів. Чотири думи описують, як полонених козаків визволили їхні ватажки («Федор Безродний», «Матяш Старий», «Самійло Кішка», «Іван Богуславець»), причому у двох останніх вони теж знаходилися в полоні. Це відповідало стереотипним уявленням про поведінку козацького ватажка, на якому лежала відповідальність за життя його підлеглих. Така норма козацького ідеалу постулюється і в фіналі думи «Іван Богуславець», де герой прославляється за те, що упродовж десяти літ неволі не втратив жодного козака. Ще у двох думах («Маруся Богуславка», «Коваленко») ідеться про допомогу козакам з боку жінок, до того ж висловлюється ідея етнічної солідарності невольників, незалежної від родинних зв'язків, ані від станової чи навіть релігійної єдності (Маруся Богуславка визнає, що вона потурчилася, побусурменилася). Однак на загал шлях визволення у думах розроблено передусім для козаків, себто представників воєнної, соціальної та професійної корпорації.

Таким чином, шлях на волю для невольника думи пропонують шукати у заступництві Бога та батьків, прагненні до свободи, більшого від страху смерті, у взаємодопомозі поміж полоненими співвітчизниками. Усі три рекомендації виходили з наперед заданої ідеї про збереження невольниками своєї тотожності, релігійної, корпоративної (для козаків), родинної та етнічної.

При цьому настанова творців дум на дотримання реалізму звужувала коло сюжетів та персонажів для ілюстрації можливих шляхів до визволення і повернення на Україну. Повернення з «турецької неволі» для українців обмежувалося, по-перше, відстанню та морем, а, по-друге, асиміляцією невольників. Найменше ці обмеження торкалися саме полонених козаків-галерників, оскільки, з одного боку, вони мали доступ до засобів транспортування морем, а з іншого – неволя не ставила перед ними проблем зміни віри чи підданства, оскільки галери по суті означали смертний вирок і не передбачали відпущення галерників на волю. За таких обставин у невольників не було іншого способу рятувати життя, окрім силового. Ось чому галерники найкраще пасували

⁴¹ Дума відома у 47 записах. – *Плісецький М.* Українські народні думи. С. 15.

для ідеальної моделі невільницьких дум. Турецька каторга виступала іншим полем для «пограничного спорту», що давав можливість козакам проявити свої воєнні здібності. Тому декілька дум за тематикою відносяться до невільницьких та козацько-лицарських водночас.

Вічна неволя

Все ж основну масу бранців становили не козаки, а селяни та міщани. Для них війна не була ремеслом, отже, повстання або втеча, пов'язані з ризиком для життя і необхідністю братися за зброю, були б справжнісіньким самогубством. Тож повернення додому судилося одиницям. Натомість легальне звільнення, про яке вже йшлося, хоч і було пов'язане з нелегким вибором, все ж було прийнятнішим за відкритий спротив. Власне, на цій пропозиції лояльності в обмін на волю й базувалася ісламська система рабства, що була повною протилежністю настановам українського невільницького епосу.

Крім загрози довічної розлуки бранця зі звичним для нього оточенням, турецька неволя кидала ще один виклик українському суспільству. Підданство одній з найбагатших імперій відкривало для потурченців, принаймні теоретично, набагато більші можливості доступу до влади та багатства, зрештою щастя, ніж на батьківщині. До того ж в османському суспільстві станові перегородки були не такими щільними, як у Великому князівстві Литовському чи Польському королівстві. Власне, невільницькі думи з відвертою заздрістю описували Туреччину як країну, переповнену золотом, сріблом, шовковими тканинами, ба навіть країну радості⁴². Інакше кажучи, більші можливості у житті, які надавала неволя у Туреччині порівняно з тими, що були на батьківщині, навіть якщо для багатьох вони виявлялися примарними, могли стимулювати добровільне потурчення. Відповідно, перспектива потурчення вступала у протиріччя з ідеалами національної ідентичності, які вже визрівали у невільницькому епосі.

Образи потурченців надають матеріал для розуміння реакції українського суспільства на ці виклики з боку османської цивілізації. А оскільки потурченці становили основну масу невільників, то саме їхні образи в думках, а не образи полонених козаків, є ключовими для дослідження відповіді українського суспільства на людоловство.

Існує шість персонажів потурченців, які хоч і є в думках особами другого плану, однак наділені різними характеристиками і ролями. Зазвичай характеристика потурченців обмежується лайливими пасажами на кшталт «недовірків християнських», які не залишають сумнівів у засудженні суспільством зрадників віри. На додачу обидві думи з натуралістичними подробицями опи-

⁴² Див., наприклад, таку характеристику Туреччини з «Плачу невільника про викуп»: «Хто у тобі срібло-золото заробляє, В чужі землі несе, п'є-гуляє, У турецькій землі од радості собі не має». – Героїчний епос українського народу. С. 24.

сують жорстоке поводження недовіроків з полоненими козаками, що сполучало зраду віри та єдиновірців зі зрадою своїм товаришам.

Однак невірницькі думи нагороджують прізвиськом «недовірок» не всіх потурченців, а лише двох персонажів – «турецького башу» з думи «Невірники на каторзі» та Ляша Бутурлака у думі «Самійло Кішка». При цьому перший віровідступник не обов'язково був українським потурченцем, оскільки його означено як яничарського командира, тому що ім'ям-титолом «баша» називали саме яничарів, та й по сюжету думи цей персонаж справді командував яничарами. Присутність же українців серед яничар була малоімовірною, тому логічно, що про походження цього персонажа в думі не повідомляється. Інша річ – Ляш Бутурлак, якого прямо названо колишнім козаком – «сотником переяславським». Тому позбавлений етнічних рис образ «турецького башу» з плачу «Невірники на каторзі» є доволі загальною, схематично-плакатною моделлю потурченого християнина.

Виразніше виписаний образ потурченого козака – Ляша Бутурлака. Як ренегат він є абсолютною протилежністю ідеалу невірника українських дум. Його моральне падіння докладно виписане у кількох сценах: Ляш Бутурлак наказує пильніше стерегти козаків і піддає їх катуванням, відмовляється відпустити своїх колишніх приятелів з козацької старшини для відпочинку на берег, зрештою, намагається присилувати Самійла Кішку «віру християнську під ноzi топтати». Логічно довершує модель потурченця в образі Ляша Бутурлака пояснення причини його морального падіння – прагнення «панства великого» та «лакомства нещасного». Ці дві причини в церковній лексиці, що побутувала на Україні у XVII ст., означали гріхи «пиху» й «лакомство», причому у Катехизисі Петра Могили (1645 р.) вони фігурують першими у списку семи головних смертельних гріхів⁴³. На марнославство («пиху», «панство велике»), між іншим, вказувало й прізвисько персонажа Бутурлак, що, без сумніву, походило від турецького слова *boturluk*, яке означало саме пиху і марнославство⁴⁴. Отже, потурчення мислилося як наслідок гріховного падіння, а турецька неволя, відповідно, як джерело гріховної спокуси. Такий підхід до трактування потурчення видає загострене неприйняття його як гріховної принади і пояснює, чому для характеристики потурченців автори дум вдавалися до гнівних епітетів.

Тема спокус турецької неволі заторкнута і в інших думках. Багатство і влада стоять серед них на першому місці. Іван Богуславець, який є персонажем думи «Сокіл та соколя», уособлює образ турецького вельможі-ренегата. Інший Іван Богуславець – з однойменної думи – показує приклад можливостей для карколомної кар'єри в турецькій неволі – від галерного раба до ту-

⁴³ Катехизис Петра Могили: Оригінал 1645 року / Пер. В. Шевчука, упорядкування А. Жуковського. Київ-Париж: Воскресіння, 1996. С. 252.

⁴⁴ Insolent pride and vanity. – *Redhouse J. W. A Turkish and English Lexicon*. Beirut: Librarie du Liban, 1890. P. 402.

рецького паші. В цій думі з'являється ще одна характеристика турецької неволі – «розкіш турецька». Такими словами турецька дружина Івана Богуславця пояснює своїм приятелям причину потурчення чоловіка. Інші думи також прагнуть підкреслити небезпеку принад турецької неволі. Дуже відчутна тема спокуси в трагічній історії про азовських братів, яких штовхало на зраду молодшого брата турецьке добро, а ще мрії про «лакомство»⁴⁵. Трагічний жарт про смерть Івася Коновченка як одруження його на туркені теж служить попередженням про небезпеку. Відмова князя Корецького від потурчення і вигідної пропозиції султана про службу в цьому контексті теж виглядають як безумовно героїчні вчинки. Проблема морального вибору перед лицем спокус – «розкоші турецької» та «лакомства нещасного» – є однією з центральних для образу Марусі Богуславки. Загалом, тему відповіді на спокуси турецької неволі заторкнуто у восьми думках, що робить її однією з провідних.

Однак звинувачення в гріховності накликали на потурченців прокляття, а, отже, вступали в протиріччя з основним завданням невільника – поверненням додому, адже нелогічно сподіватися на повернення навіки проклятого. Тому для потурченців, навіть якщо їм судилася вічна розлука з батьківщиною, також необхідно було передбачити якусь позитивну модель поведінки, яка б давала їм шанс бути прийнятими назад в українське суспільство, якщо б у них такий шанс з'явився. Зрештою, потурченців взяла під свою опіку й православна церква на Україні, дарувавши своє благословення тим, хто потерпав від неволі⁴⁶. «Номоканон» Петра Могили закріпив у церковному праві на Україні спосіб повернення потурченців («елици не знають яко крестися: от пленения или от инаго какогo недоумения») до членів православної громади через обряд повторного хрещення⁴⁷.

Для художнього втілення двоїстості образу потурченця – зрадника і водночас очікуваного вдома – була дуже складною задачею, і тому він виписаний у думках з різною долею переконливості. Образ Івана Богуславця з одноіменної думи, як уже зазначалося вище, виписаний дуже суперечливо, адже визволення козаків дається йому ціною зради і навіть вбивства дружини. Отже, його потурчення виглядає несправжнім, нещирим авантюризмом.

Двоїстість ставлення до потурченця в повну силу виявилася і в образі Ляша Бутурлака. Незважаючи на те, що моральне падіння цього персонажа виписано з найбільшою силою, у фінальній частині думи описується його справжній подвиг – саме він організовує повернення захопленої козаками галери через

⁴⁵ За одним із варіантів думи, старший брат мріє після повернення додому гуляти з «білою челяддю». – Українські народні думи. Том 1 корпусу / Тексти і вступ К. Грушевської. Київ, 1927. С. 109.

⁴⁶ «Навчися того иж тыи, которыи плачут, живучи на том свете, за грехи свои и ближняго, также которыи плачут, и кривды поносят от можнейших, яко то вдовы, сироты, люде убогии, и немеющий собе порадити, так же и тыи которыи ся смютят и плачут, в неволе поганской, и тыи которыи преследование терпят, для веры святой Православной Христианской, суть благословенными». – Катехизис Петра Могили. С. 135.

⁴⁷ «Номоканон» Петра Могили / Вид. Олекса Горбач. Мюнхен, 1981. С. 107.

турецькі кордони на Україну, причому не лише порадою, а й особистими діями – удаючи з себе турка, він веде переговори з турецькими яничарами і хитрістю змушує їх пропустити галеру. Словом, зрадник віри і грішник, потурченець мусив стати героєм, щоби заслужити повернення. Але такий сюжет, по суті, представляє на початку і в кінці твору двох різних героїв, об'єднаних лише одним іменем. Очевидно, що досягненню цілісності чоловічих образів потурченців заважав ідеал поведінки чоловіка у неволі, який пропагували думи – від чоловіка очікувались подвиги в ім'я повернення додому.

Жіночі образи краще надавалися для моделювання героїчної поведінки у неволі. Утім, образ дівки-бранки, яка за сюжетом думи «Коваленко» допомагає козакам вибратися з темниці, позбавлений персоналізованих деталей, щоби взагалі сприйматися як самостійний персонаж. Усі протиріччя вдалося продемонструвати хіба що в образі Марусі Богуславки, на якому слід зупинитися окремо. Образ Марусі Богуславки відповідає до останньої подробиці усім реаліям жіночої неволі. Її статус визначено словосполученням «дівка-бранка», перша частина якого вказувала на її становище наложниці, а не дружини, а друга – на формальний юридичний статус рабині. В османській термінології слово «есір» (у вульгарній вимові *есір*, звідки й походить «ясир» в українській мові) перекладалося саме як бранець, але водночас виступало родовим поняттям раба. От чому Маруся під час розмови з козаками називає свого хазяїна «наш пан турецький», ототожнюючи своє становище з їхнім. На перший погляд Маруся Богуславка сама відмовляється повертатися на батьківщину, хоч насправді йшлося про ряд незалежних від неї обставин, які й визначили її вибір – прийняття ісламу і належність її до іншої родини. Останнє виражене словами – «лакомство нещасне», тому що слово «лакомство» в православної термінології у XVII ст. було евфемізмом для поняття статевих стосунків⁴⁸, прийнятних у християнстві, звичайно ж, лише для подружжя. Визначення «нешчасне» підкреслювало примусовий характер такої родинності.

Такі деталі дозволяють опукло вималювати жіночий образ і представити її допомогу козакам як справжній подвиг – зрадниця-потурчанка перетворюється на героя, причому такого, що своїм вчинком заслуговує моральне право на повернення. Отже, саме жіночий образ невольниці задає ідеальну модель поведінки українців у неволі: незважаючи на всі спокуси турецького життя, що, здавалося б, примушували його забути про батьківщину, незважаючи на безнадійність повернення додому, незважаючи на прийняття ісламу, особа пам'ятає про батьківську віру, про родину і допомагає визволитися своїм співвітчизникам.

Допомога співвітчизникам є головним обов'язком українця, що потрапив у неволю. Так, усі чотири випадки визволення, описані в думках, побудовані

⁴⁸Десята заповідь, що наставляла на приборкання усіх тілесних бажань, формулювалася як «Не лакоми».

саме на прикладах взаємодопомоги невільників. Вага такого вчинку на прикладі Марусі Богуславки підкреслюється обіцянкою прощення її за найтяжчі гріхи – зради віри, позашлюбного статевого зв'язку, пихи і лакомства. Таким чином, маємо не лише приклад найвищого сюжетного драматизму, але показник досить зрілої, як на XVII ст., етнічної самосвідомості українського суспільства.

Висновки

Невільницька тематика представлена у дев'ятнадцяти епічних творах – думах, які становлять понад третину відомих п'ятдесяти двох українських дум, що свідчить про важливість теми невільництва для ранньомодерної України. Сім із них описують дії козаків в умовах загрози поневолення, решта – безпосередньо присвячена перебуванню в неволі. Тема збройної відповіді на загрозу поневолення цілком залишилася поза увагою невільницьких дум, що, схоже, засвідчує брак відповідної ідеї в суспільному українському дискурсі. Тож в цьому контексті гіпотеза про постання козацтва як оборонної сили, що мала протистояти татарським нападам, скидається радше на ідеологему, аніж на верифіковане твердження.

Основною відповіддю української спільноти на загрозу неволі, як вона постає з невільницьких дум, було виховання у її членів певних моральних якостей на випадок полону. Головною з них – вона присутня як центральна ідея у п'ятнадцяти думах – було прагнення до визволення і повернення на батьківщину. Невільницькі пригоди, описані в думах, заохочували потенційних невільників до повстання і втечі, обіцяючи у цьому випадку Боже заступництво. Разом з тим від невільників вимагалось збереження віри, відданості родині, бойовим побратимам (для козаків) та етнічної солідарності, що мусило сприяти взаємодопомозі невільників та неприйняттю спокус життя в Османській державі, які відкривало потурчення.

Смерть розглядалася як можливий фінал лише у п'яти думах, причому три з них описували смерть козаків під час походів на турків за обставин, що безпосередньо не були пов'язані з перебуванням у неволі. Тож загибель у неволі не займала суспільну увагу так, як визволення і повернення.

Узагальнений тип ідеальної поведінки в неволі, яким він постає з невільницьких дум, має гендерні особливості. Чоловічий тип – це козак, який у неволі зберігає пам'ять про свою віру, про батьків, відкидає усі спокуси турецького життя і йде на сміливі та безкомпромісні щодо турків вчинки заради втечі на волю та визволення своїх побратимів. Втім, для козаків, яких або страчували, або відправляли на галери, що було тотожне повільному вмиранню, втеча з полону була єдиною альтернативою смерті. У реальному ж житті основна маса полонених не була козаками і навряд чи володіла зброєю. Для цих невільників можливість звільнення була пов'язана з потурченням, зали-

шенням в османському середовищі, і, таким чином, втратою перспектив повернення на батьківщину. З даної перспективи позитивним у невольницьких думках міг бути лише жіночий образ. Взірцева бранка мусила допомогти співвітчизникам у поверненні на батьківщину, за що їй прощалося і зречення релігії, і порушення християнських заповідей, і зміна підданства, що за інших обставин розцінювалися як зрада та смертний гріх. Художньо довершеним ідеалом такої потурченки є образ Марусі Богуславки з однойменної думи.

Відтворені в думках обставини неволі з вражаючою точністю відповідають характерним для невольників моделям поведінки. Таким чином, українське суспільство в своїй усній творчості, акумулюючи колективний досвід, виробляло і фіксувало точні знання про «турецьку неволю», і, відповідно, моделювало ідеальну поведінку невольника.

Пошук українською спільнотою ідеальних варіантів відповідей на виклики пограниччя, пов'язані з постійною небезпекою поневолення, спричинився до активного творення власної ідентичності українського населення Речі Посполитої. Актуалізація належності родині, корпорації (козацтву), релігійній єдності певною мірою сприяла творенню етнічної спільноти з власним колективним інтересом. Чи не найопукліше етнічна солідарність продемонстрована у думі «Маруся Богуславка», яка значно пізніше, уже в XIX ст., задасть зразок для моделювання образу Роксолани-Хуррем Султан як національної героїні.

Д о д а т к и

№ 1

Сюжетна структура невільницьких дум

Назва думи	Основні теми	Смерть / Жертвність	Визволення	Родинне заступництво	Боже та/або Родинне за-	Взаємна допомога	волі та гор-	Сто- куси не-	
Ситуація: загроза полону									
1. Плач зозулі*		+							
2. Федір Безродний*		+	+			+			
3. Азовські брати		+	+			+	+		
4. Втеча з турецької неволі морем				+	+				
5. Буря на Чорному морі				+	+	+	+		
6. Олексій Попович				+	+			+	
7. Матяш Старий*				+		+			
Ситуація: полон (чоловіки)									
8. Смерть Корецького*		+						+	
9. Івась Коновченко*		+						+	
10. Невільники на каторзі				+	+	+	+		
11. Плач невільника про викуп				+	+				
12. Сокіл та соколя				+	+			+	
13. Самійло Кішка				+		+	+		
14. Іван Богуславець				+		+	+		
15. Маруся Богуславка**				+		+			
16. Коваленко**				+		+			
Ситуація: полон (жінки)									
17. Дівка-бранка				+	+				
18. Втеча матері з сином з турецької неволі				+	+	+			
19. Сестра та брат		+			+				
15. Маруся Богуславка**		+						+	
16. Коваленко**		+							

* Дума належить також до козацько-лицарського епосу.

** Думи належать до двох сюжетних груп, що описують полон, тому що мають чоловічі і жіночі персонажі.

№ 2

Сюжети невільницьких дум

1. Плач зозулі – зозуля на чужині оплакує смерть славного козака, козакові потрібне вічне спасіння

2. Федір Безрідний (Про Хведора Безродного) – козак помирає на чужині, передаючи свого коня, одяг та зброю джурі Яремі і радячи йому, як дістатися Запоріжжя; благородне зречення перед смертю – закон лицаря, який мусить зробити все можливе, аби залишити по собі добру пам'ять.

3. Азовські брати (Втеча трьох братів з Азова) – троє братів-козаків тікають з турецького міста Азова/Азака; два старших, яким шкода полишати захоплені трофеї, відмовляються брати молодшого на своїх коней і змушують того йти степом пішки. Усіх трьох наздоганяє погоня і брати гинуть.

4. Втеча з турецької неволі морем – козаки перед загрозою морської стихії звертаються до Миколая-угодника і батька-матері з молитвою про допомогу. Буря вщухла і врятовані від неволі козаки повертаються додому.

5. Буря на Чорному морі (Чорноморська буря) – козацькі кораблі потерпають від бурі, оскільки море вимагає жертви. Два брати каються у гріхах (гордині), внаслідок чого море вщухає і брати повертаються додому. Розповідаючи батькам про пригоду, згадують про «чужого-чуженицю, бездомного і безплемінного», якому було найтяжче.

6. Олексій Попович (Олексій Попович, козак запорозький; Чорноморська буря) – козацькі кораблі потрапляють у бурю; кошовий Олексій Попович кається і закликає до каяття побратимів; море заспокоюється і козаки рятуються.

7. Матяш Старий (Отаман Матяш Старий) – 12 козаків під час набігу на татарську землю через необачність потрапили у полон до татар, однак отаман перебив 6 тис. турків-яничар і відбив полонених; вони повертаються на Січ з багатою здобиччю.

8. Смерть Корецького – полонений князь просить свою матір викупити його з полону, але та чотиричі йому відмовляє, у той час як султан пропонує князеві прийняти іслам і перейти до нього на службу. Корецький відмовляється в образливій для султана формі, за що його засуджують до страти – повішення на гак, але попередньо князеві вдалося помститися султанові, вбивши його дітей – царевича з царівною.

9. Івась Коновченко – козак гине у битві з ворогом; матері повідомляють про те, що її син одружився на гордій туркені, убраній у зелене сукно з білими позументами, і залишився на чужині.

10. Невільники на каторзі (Плач невільників) – козаки на турецьких галерах зазнають мук від роботи та катувань, завданих яничарським башею-ренегатом, і просять у сил природи полегшити їхні страждання і допомогти визволитися.

11. Плач невільника про викуп (Дума невільницька, Двох братів-невільників пісня) – прохання двох невільників, звернене до сокола, передати вістку батькам, аби ті збирали гроші на викуп, поки їх не продали за море (за Чорне море, в інших варіантах – за Червоне). Невільники тікають і прокладають турецьку землю.

12. Сокіл та соколя (Невільницька (Виклинули соколи)) – соколя потрапило у Царград до Івана Богуславця, живе в розкоші, але починає хворіти. Щобвилікувати соколя, хазяїн наказав познімати з нього перлові пута і пустити на вал, щоб його обвіяв свіжий вітер; старий сокіл підняв соколя на крила і полетів з ним геть.

13. Самійло Кішка – козаки страждають на турецькій галері від праці та катувань. Галерний ключник і ренегат Ляш Бутурлак знущається над козаками, але через муки совісті починає з Самійлом Кішкою розмову про віру. Кішка, скориставшись сп'янінням ренегата, відмикає галерників і ті знищують яничарську залогу. Ляшу Бутурлаку залишають життя і він проводить галеру через турецьку сторожу.

14. Іван Богуславець (Іван Богославець, гетьман запорозький) – козацький ватажок у полоні погоджується на шлюбну пропозицію туркені в обмін на звільнення інших козаків і з умовою збереження своєї віри. Туркеня, всупереч домовленостям, намагається потурчити Івана Богуславця, через що той втікає до козаків, а потім повертається і вбиває турків і свою дружину.

15. Маруся Богуславка (Дума про Марусю Богуславку) – наложниця турецького вельможі випускає на волю козаків-співвітчизників, а сама лишається у неволі.

16. Коваленко – козаків під час набігу на султанські міста турки взяли у полон; козаки мріють повернутися на Україну; визволитися їм допомагає полонянка Маруся, яка принесла запечені у хлібині пилки та ножі. Козаки вивалилися на волю до гирла Дніпра та далі на Запоріжжя.

17. Дівка-бранка (Дівка-полонянка) – у Царгороді на базарі потурчений брат продає сестру, не впізнавши її. Дівчина звертається до рідної землі та батька-матері і море викидає її на рідний берег.

18. Втеча матері з сином з турецької неволі – мати з сином потрапили у неволю до турка, який був одружений на доньці та сестрі бранців, але вона не впізнала свою матір. Мати відкриває дочці правду, після чого вони разом тікають на батьківщину.

19. Сестра та брат (Дума про сестру і брата, Брат і сестра) – молитва дівчини до брата з проханням відвідати її і втішити в тяжкій долі сироти на чужині.